

СОРАТНИКИ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО: ВІЙСЬКОВО-ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ЄВСТАФІЯ ГОГОЛЯ (1648—1679 РР.)

Однією з головних проблем сучасної вітчизняної історіографії є недостатня вивченість біографій окремих осіб. Протягом багатьох десятиліть, зважаючи на різні обставини, українські науковці не зверталися до висвітлення життя та діяльності одного із сподвижників Б. Хмельницького, видного представника козацької старшини часів Визвольної війни Євстафія (Остапа) Гоголя^{*}. Досліджуючи його складну біографію, маємо змогу проаналізувати деякі проблеми утворення та еволюції Української держави в XVII ст. Слід відзначити, що в кс цепції національного визвольного руху даного періоду, яка творилася радянською історичною наукою, крім багатьох інших недоліків, не знайшлося місця і для з'ясування ролі шляхти в цих подіях.

Є. Гоголь саме й був одним з репрезентантів православної шляхти, яка в добу випробувань українського народу на державну зрілість відразу підтримала визвольні змагання. Старовинний рід Гоголів, що проживав на Волині^{**}, завжди відзначався прагненням захистити рідну землю. Так, під час польсько-шведської війни 1600—1611 рр. у важкій битві з військами Карла IX (зересень 1605 р.) загинув якийсь шляхтич на прізвище Гоголь³. Можливо, то був батько майбутнього козацького ватажка. Треба пригадати й І. Гоголя, який у 90-х рр. XVI ст. був Пінським і Туровським єпископом⁴. Згідно з дослідженнями Н. Яковенко, у 1626 р. якийсь дрібний шляхтич Гоголь мав поземельний конфлікт з князем Ю. Заславським⁵. Останній постійно погрожував Гоголю: «якщо не уступиш, накажу хлопам потріпати тебе киями»⁶.

Народився Євстафій десь на початку переломного для історичних доль багатьох європейських народів XVII ст. На жаль, його молоді роки залишилися поза увагою середньовічних літописців. Знаємо лише про те, що напередодні 1648 р. він був

^{*} Першою спробою осмислити діяльність Є. Гоголя стала невеличка розвідка Н. Герасименко «Остап Гоголь — гетьман»¹, де автор опирається лише на опубліковані джерела.

^{**} Також відомий рід панів Гоголів, який проживав на Брацлавщині у кінці XV — першій половині XVI ст.²

ротмістром «панцерних» козаків у польському війську, яке дислокувалося в Умані під керівництвом С.Калиновського⁷. Однак, як тільки розпочалися бойові дії між козацькою та польською арміями, ротмістр Гоголь разом з підлеглим відділом важкої кавалерії переходить на бік повстанців. Це було типовим явищем для початкового етапу війни. Документ свідчить, що ті «руські козаки, — доносили канцлерові Є.Осолінському про хід Корсунської битви (травень 1648 р.), — які були в таборі, по першій пориві табору зараз же звернулися проти наших... Князь Вишневецький має 8000 війська, але їм не довіряє, бо Русь»⁸.

В. Липинський відносив Гоголя до «найбільш енергійної під національним поглядом, найбільш ще національно життєтворчої частини тодішньої руської шляхти»⁹. Зважаючи на це, Є. Гоголь займав одне з чільних місць серед козацької старшини правобережних полків. У 1648 р. на чолі Кальницького полку, який налічував близько 2000 козаків, стояв полковник Остап вінницький. Думку про те, що цим полковником, мабуть, був саме Гоголь, знаходимо у примітках до збірника документів під редакцією І.Крип'якевича та І.Бутича¹⁰. Сучасний дослідник «Літопису Самійла Величка» В.Шевчук також вважає Остапа, який керував кальницькими козаками в поході на фортецю Нестервар, і Є. Гоголя однією особою¹¹. Однак працюючи над документами, що стосуються його біографії, нам не вдалося відшукати прямих свідчень, які б підтвердили цю думку відомих вчених. Можливо, наступні дослідження зможуть вирішити цю проблему.

Незважаючи на відсутність повноцінної джерельної бази про початковий період формування молоді держави, можемо стверджувати, що полковник Є. Гоголь робив все можливе для створення національних адміністративно-військових інституцій на українських землях, що етнографічно межували з Польщею. В. Степанков відзначає, що в березні 1649 р. Гоголю довелося проявити неабиякі організаторські здібності для сформування загонів з подільських селян і міщан в районі Подністров'я¹². Безперечно, що утримання під своєю владою Поділля було одним з найважчих завдань Б. Хмельницького. Зборівський договір (8.VIII.1649 р.) передбачав встановлення лінії розмежування між козацькою територією і землями, які відходили під контроль польської адміністрації. Таким чином, Подільське воєводство, за винятком його південно-східної частини, відходило до Польщі. Але подільські полки ще протягом усієї осені продовжували утримувати за собою територію по лінії Сатанів — Бар. Лише на початку 1650 р. вони, виконуючи безпосередній наказ Хмельницького, відійшли за визначений кордон.

Реєстр Війська Запорозького, який був укладений за постановою Зборівської польсько-української комісії, свідчив про те, що вінницьким полковником у цей період виступав І. Федоренко. Є. Гоголь, незважаючи на п'ятий пункт договору, де король пробачав шляхті її участь у війні на боці повстанців і обіцяв всілякі «достоїнства й уряди»¹³, продовжував вірно служити своєму народові. Він очолив один з багатьох військових загонів, які боролися за подільські землі. На жаль, його ім'я загубилося у численних повідомленнях про перманентні бойові дії, що їх вела українська армія у першій половині 50-х років.

Блискуча у військовому відношенні перемога гетьмана Б. Хмельницького над поляками під Батогом (22—23 травня 1652 р.) викликала масове повстання українців на Поділлі. У зв'язку з цим гетьман наказав Гоголю звільнити даний регіон від присутності польської шляхти¹⁴, що той успішно виконав — у кінці серпня тут знову встановилися українські владні структури.

Наприкінці 1653 р. Є. Гоголь отримав керівництво над Подністрянським та Могилівським полками. Війна за Правобережну Україну продовжувалася. Ф. Софонович відзначив, що «восени (1654 р. — Т. Ч.) гетьман коронний під Брацлав прийшов з військом, до них же і татари поза Бугом притягнули. Проти них послав Хмельницький наказного свого гетьмана Томиленка з військом козацьким»¹⁵. Українські відділи склалися, головним чином, з правобережних полків. Допомога татар забезпечила полякам перемогу, а «полковник Зеленський брацлавський, Богун винницький Гоголь подністровський* й інші з козаками відійшли до Умані»¹⁷.

Близько 200 представників старшини і козаків Війська Запорозького, за підрахунками М. Грушевського, узяли участь у козацькій Раді, яка прийняла рішення визнати протекцію московського царя¹⁸. Вірогідно, що на ній був присутній і Є. Гоголь.

Укладення Переяславсько-московського договору відіграло вирішальну роль у збереженні державних інституцій молодій Українській козацькій республіці, але відмінність внутрішніх політичних устроїв двох країн спричинила об'єктивний процес поступового обмеження московською владою державності українського народу.

У 1656 р. цар Олексій Михайлович відправив в Україну посольство на чолі з боярином Лопухіним. Той мав клопотатися

* До речі, В. Липинський вважає, що після страти уманського полковника Й. Глуха (початок 1654 р.) Є. Гоголь став його наступником на цій посаді¹⁶.

перед главою Української держави про запровадження посад для російських воєвод у всіх містах країни. Згодом через Лопухіна гетьман Б. Хмельницький повідомляв у Москву: «...для того посилаю під Кам'янець Гоголя і з ним тисячі три... щоб вони піддалися під високу руку Й. Ц. М., а що в тім Кам'янці постановлять, мені Гоголь дасть знати»¹⁹. Отже, як бачимо, Є. Гоголь виконував одні з найскладніших доручень свого гетьмана, адже українці Правобережжя протягом довгого часу не бажали підкорятися «під високу руку».

29. VI. 1657 р. Є. Гоголь в чині подільського полковника пише листа до Хмельницького, в якому скаржить на поляків, що поступово завойовували територію Поділля. Також він повідомляє про перемогу над татарським загоном та посилку одного з полонених до гетьманської резиденції. «Як маємо на тому пограниччі перебувати, не маючи нізвідки, тільки мешкаючи в двох містечках з полком моїм»²⁰, — запитував Гоголь свого гетьмана. Ситуація, що складалася на південно-західних землях, не сприяла зміцненню української державності. Однак так і не дочекався відповіді на своє послання подільський полковник — 27. VI того ж року вмирає Богдан Хмельницький.

Після його смерті козацька старшина почала розколюватися на різні, протилежні за політичними поглядами, угруповання. В жовтні 1657 р. гетьман І. Виговський з генеральною старшиною, куди входив і полковник Є. Гоголь, укладає т. зв. Корсунський договір України зі Швецією, де проголошувалося «Військо Запорозьке за народ вільний і нікому непідлеглий»²¹. Але на стабілізацію політичного становища в Україні цей договір вже вплинути не міг.

Влітку наступного року козаки Гоголя намагалися вигнати московські підрозділи з Києва та Василькова. Укладення Гадяцької угоди (16. IX. 1657) між Річчю Посполитою та Україною Є. Гоголь не підтримує. Тому гетьман І. Виговський з допомогою уманського полковника М. Ханенка розбиває війська могилівського та подільського полковника під мурами Могилева. Поразка змушує перейти Гоголя на бік гетьмана, взяти участь у його битвах з російським воєводою Шереметєвим. Однак вже 11. XI. воєвода повідомляв свого царя про те, що гетьман І. Виговський приїхав в Київ з «полковниками подільським Степаном Гоголем, кальницьким А. Бештанком, корсуньським наказним О. Правицьким... великому государю присягли»²². Та коли на козацькій Раді 1659 р. новообраний гетьман Ю. Хмельницький присягав на вірність цареві, Гоголь не приїхав у Переяслав. Підпис за нього на переяславських

статтях. що значно обмежували автономні права України, робить сам гетьман.

1. VII.1659 р. Є. Гоголь та інша старшина Війська Запорозького — П. Дорошенко, І. Богун, Т. Носач, І. Силич, Т. Цюцюра, Г. Гапонович, М. Ханенко, Ф. Лобода, І. Кравченко звертаються до самопроголошеного «гетьмана» І. Безпалого, критикуючи його за промосковські погляди: «...народившись разом з нами народом вільним і вирісши в Україні, отчизні нашій, і за неї немалий час боровшись, тепер сам добровільно в неволю піддається і на братів своїх наступає»²³.

Польська шляхта ніяк не могла погодитись з тим, що у геополітичному просторі Південно-Східної Європи виникла незалежна держава. Об'єднане польсько-татарське вісімнадцятитисячне військо на чолі з коронним гетьманом С. Потоцьким у січні 1660 р. оточило Могилів. На допомогу подільському полковнику Гоголю прийшли частини під керівництвом уманського полковника М. Ханенка та миргородського К. Андреева. Є. Гоголь успішно керував діями могилівської залоги, а також «на вилазках польських людей і татар побили багато»²⁴.

Могилів залишився українським, але польський наступ на Україну тривав. У травні 1660 р. відбулася козацька Рада, на якій Гоголь запропонував нову тактику ведення війни з противником — на зиму відходити з усім військом на Запорожжя, а весною наступати з новими силами на волость і «воювати поляків»²⁵.

Поступово Є. Гоголь схиляється до підтримки тієї частини старшини, яка наполягала на веденні переговорного процесу з урядовими колами Польщі за утвердження автономної української республіки в межах Речі Посполитої. Влітку того ж року його полк взяв участь у Чуднівському поході, результатом якого стало підписання між поляками і українцями Слободищенського трактату.

Стосовно до дій Гадяцької комісії по виконанню одноіменного договору полковник Є. Гоголь був нобілітований. На вальному сеймі 1661 р. йому та ще 31 представнику козацької верхівки надали права польської шляхти²⁶. Але Гоголь не став слухняним виконавцем королівської волі, про що свідчить і такий факт — коли польський урядовець С. Беньовський наказав подільському полковнику направити частину козаків проти турків, він виступив з гнівною промовою на козацькій Раді. Зокрема, полковник відзначив, що не слід старих і заслужених козаків зараховувати до ряду «тяглих»²⁷.

Після того, як у січні 1663 р. Ю. Хмельницький склав булаву, козацька Україна розкололася на два гетьманства. На правому березі Дніпра почав правити П. Тетеря, на лівому — І. Брюховецький. Подільський полк на чолі з Є. Гоголем формально мав підпорядковуватися правобережному гетьману. П. Тетеря, однак, був незадоволений поведінкою свого підлеглого і неодноразово скаржився на нього в листах до короля: «...Гоголь не тільки замарав себе, але і до мене всім, що не робиш, викликав таку відразу, що мене майже перестали любити»²⁸. З початком 1664 р. на Правобережній Україні спалахнуло повстання проти польської влади і її ставленика, яким керували Сулима, С. Височан та І. Сірко. Велику підтримку надавав їм І. Брюховецький, який бажав поширити свою владу на правобережні землі.

Є. Гоголь спочатку підтримує повсталих. Після того, як польські війська розпочали наступ на Брацлавщину, він разом зі своїм полком переходить з Могилева до Брацлава й там укріплюється. Але невдовзі під натиском королівської армії полковник не витримує і переходить на бік противника. Однією з причин цього переходу була та обставина, що коронний гетьман С. Потоцький захопив у Львові двох синів Гоголя. Саме тому у вересні 1664 р. подільський полковник змушений був визнати протекцію польського монарха. Невдовзі Є. Гоголь звертається до коронного гетьмана з проханням відпустити своїх синів хоча б на деякий час: «...Щоб вони могли приїхати додому і повернутися назад без всякого затримання»²⁹. (До речі, традиція, коли найближчих родичів української верхівки супротивна сторона тримала при собі як «стримуючий фактор», була досить поширеною у другій половині XVII ст.)

П. Тетеря відразу ж намагається перевірити відданість Гоголя, який вже кілька разів, протягом незначного проміжку часу, змінював політичну орієнтацію. У листі до канцлера М. Пражмовського правобережний гетьман відзначає, що, перейшовши й на його бік, полковник: «...отримав наказ прискорити зі своїм полком похід проти спільного ворога, для того, щоб справою показати свою відданість»³⁰.

Євстафій Гоголь, Брацлавський і Подільський полковник війська Його Королівської Милості Запорозького — саме так підписував свої листи у той період козацький ватажок. Вони обов'язково скріплювалися гербовою печаткою Гоголя, яка свідчила про його шляхетське походження³¹. В одному з послань полковника до свого недавнього противника С. Потоцького знаходимо висловлювання, яке дуже влучно характеризує одну з причин явища, що в українській історіографії отримало назву

Руїни: «...у полку моему брацлавським дійшло до того, що кожний козак був полковником, а кожний сотник — гетьманом»³².

Старшина правобережних полків вимагала дотримання від польського короля попередніх домовленостей щодо автономії України. Тут слід відзначити, що державній структурі Польщі було властиве, коли між королівською владою, великим магнатством та шляхтою точилася запекла політична боротьба. Серед польських урядових кіл не було єдиного погляду на вирішення української проблеми. Тому Є. Гоголь разом з іншими правобережними полковниками на чолі з гетьманом П. Тетерею складають «Супліку» до короля (30. XI. 1664 р.) і долучають її до інструкції депутатам на вальний сейм, з метою дієво вплинути на варшавський уряд³³.

На жаль, вимоги української еліти залишилися тільки на папері. Є. Гоголь знову оголошує себе підданим московського царя і залишає табір Тетері. Щоб придушити цей виступ Брацлавського полку, гетьман вдається до жорстоких репресій. На допомогу Гоголю приходять І. Сірко з запорожцями. На Правобережній Україні піднімається визвольний рух проти влади Речі Посполитої, однак поступово він перетворюється в анархічні виступи окремих полків. Більшість українського люду зневірюється у своїх ватажках.

«...Серед здеморалізованого й зневіреного в своїх власних силах суспільства українського саме в момент найбільшого безладдя й упадку з'явився діяч, ...який зробив героїчне зусилля вирвати Україну з обіймів анархії»³⁴, — так писав історик Д. Дорошенко про гетьмана України Петра Дорошенка, який у 1665 р. прийшов до влади. Є. Гоголь відразу переходить під гетьманську булаву Дорошенка, адже він знав його ще з часів Хмельниччини. 20 лютого 1666 р. на Раді під Лисянкою були прийняті вимоги від козаків на Варшавський сейм. Першою з них, як завжди, виступала турбота про права греко-руської православної церкви; друга — освітянські проблеми; третя — затвердження прав Війська Запорозького на основі Зборівської угоди 1649 р. Інструкцію, оригінал якої зберігається в Національному Краківському музеї у фонді Чарторийських³⁵, крім гетьмана та генеральної старшини, підписали чигиринський, черкаський, корсунський, білоцерківський, паволоцький, уманський, тарговицький, кальницький, брацлавський, а також подільський (ним був Є. Гоголь) полковники.

Текст Андрусівського перемир'я 1667 р. документально засвідчив справжні наміри варшавського та московського урядів, які виникали у них проягтом кінця 50-х — 60-х рр. XVII ст.

Військова і дипломатична боротьба за «українську спадщину» призвела до цілком закономірного компромісного варіанту — монархи обох країн розподілили сфери впливу над Україною. Своєрідною демаркаційною лінією між ними став такий природний географічний рубіж, як Дніпро. Однак статті договору не виконувалися жодною із сторін. На перешкоді розподілу українських земель стала незалежна політика гетьмана П. Дорошенка, який продовжував традицію по утвердженню самостійної держави в межах, що етнографічно належали українцям.

«...Козаків із другого боку (Правобережжя — Т.Ч.) Його Царська Величність звільняє від присяги, виконаної собі на підданство»³⁶ — це положення Андрусівського договору давало змогу П. Дорошену разом з правобережними полками позбавитися формальної московської опіки. Незабаром він підписав т. зв. Підгаєцьку угоду з польським урядом (19. X. 1667 р.), за якою король зобов'язувався «не вводити коронних військ у жодне місто, нікуди, де тільки мешкають козаки»³⁷.

Гоголь всіляко допомагав своєму гетьману. Коли весною 1668 р. виникає загроза захоплення польськими військами Кальника, він вирушає на Лівобережжя, щоб особисто попередити П. Дорошенка³⁸. Разом вони повертаються на Правобережну Україну і допомагають оточеному в Кальнику полковнику Г. Дорошенку, рідному брату гетьмана.

В березні 1669 р. Є. Гоголь разом з Тарговицьким полком С. Щербини та січовиками І. Сірка воювали в околицях Очакова, де взяли в полон значну кількість татар³⁹. Саме тому Гоголь був відсутній на Раді під р. Росавою (неподалік від Корсуня), на якій більшість козаків схвалила намір П. Дорошенка визнати зверхність турецького султана*

Восени гетьман П. Дорошенко, намагаючись об'єднати під своєю владою всі українські землі, висилає з Чигирин на лівий берег Дніпра відділ козаків на чолі з наказним гетьманом Я. Корицьким та полковником Є. Гоголем. Вони мали завдання «визволяти» лівобережні міста з-під влади гетьмана «Його Царської Милості Д. Многогрішного»⁴¹. Після того, як Корицький з Гоголем переправилися через Дніпро, до них приєдналися Лубенський, Миргородський та Полтавський полки, а також 3000 білгородських татар. 12. X. 1669 р. під Лохвицею відбулася вирішальна битва. Д. Многогрішний на чолі Київ-

* За підрахунками Л. Окиншевича, на цій Раді представників козацтва від правобережних полків було 500 чол., лівобережних полків — 20, Запорозької Січі — 11⁴⁰.

ського, Переяславського, Прилуцького, Ніжинського, Чернігівського та Стародубського полків (близько 20000 чол.) розбив козаків Дорошенка. «А Гоголь з іншими утік за Дніпро»⁴², — повідомляв очевидець тих подій.

Розходження у поглядах з гетьманом П. Дорошенком на політичне майбутнє України, її внутрішній устрій та зовнішньополітичні зв'язки стає причиною того, що уманський полковник М. Ханенко висуває свою кандидатуру на гетьманство від імені частини полків Правобережжя та Запорозької Січі. Відразу по своєму обранні Ханенко, як колись П. Тетеря, звертається до Є. Гоголя з пропозицією підтримати його. Однак подільський полковник залишається на боці П. Дорошенка в його задумі утвердити незалежну козацьку республіку.

У березні 1671 р. коронний гетьман Я. Собеський видав універсал до шляхти східних воєводств⁴³. В ньому він сповіщав, що польський уряд не виконав вимог українського посла Петраковського, а тому відразу після його повернення до резиденції П. Дорошенка останній домовився з Білгородською, Буджацькою та Очаківською ордами. Разом з козацькими відділами під керівництвом наказного гетьмана Є. Гоголя вони мали визволити південно-західні території України від поляків. тому Сорбеський дуже остерігав шляхту. Наслідком українсько-татарського походу було визволення Бара і Меджибожа. Козаки Гоголя також попалили всі села, які належали шляхтичу Ковецькому, помстившись за вбивство ним козацьких послів.

Однак вже у вересні майбутній король із значними силами вирушив на Правобережну Україну. Після багатоденної облоги Могилева, резиденції Є. Гоголя, поляки ввійшли в місто. Джерела повідомляють, що при обороні фортеці загинув один з синів Гоголя⁴⁴. Сам полковник з незначним відділом козаків зумів відійти на інший берег Дністра у Молдавію, де й отаборився з дозволу господаря. Через кілька днів полковники Є. Гоголь, К. Мігалецький та Кияшко відправляють листа до Я. Собеського, в якому дають згоду підкоритися гетьману М. Ханенку. Останній визнавав протекторат польського короля. Є свідчення, що їм навіть була видана «асекурація» від Собеського, але Д. Дорошенко у своїй монографії відзначає, що Гоголь з товаришами не скористалися з неї, оскільки відразу пішли разом з господарем Дукою до Мультянського князівства⁴⁵.

За Бучацьким договором між Польщею і Османською імперією (18. X. 1672 р.) територія українського Поділля відходила до Порти. Однак «Україна в її давніх границях уступалася козакам»⁴⁶, — стверджував четвертий пункт тексту угоди. Тут

малися на увазі правобережні козацькі землі, що були під владою П. Дорошенка. Представники гетьмана (можливо, серед них був і Є. Гоголь) також прибули до Бучача з бажанням взяти участь у переговорному процесі, але польські комісари категорично відмовили їм у цьому. Незважаючи на це, Бучацький договір став великим успіхом української дипломатії. «Польща єдиний раз відмовилась офіційно від України і давала їй ту незалежність, з-за якої та так довго боролась»⁴⁷, — писав В. Волк-Карачевський.

Події під Хотином у жовтні 1673 р. засвідчили, що Річ Посполита не бажала виконувати досягнутих домовленостей. Її війська на чолі з Я. Собеським перемогли під старовинною українською фортецею багатотисячну армію Гусейн-паші. Є свідчення, що турецький паша чекав на допомогу декількох тисяч козаків, яких мав привести Є. Гоголь⁴⁸. Однак невідомо, чи брав участь полковник у самій битві.

Бучацький договір «розв'язав руки» московському царю та лівобережному гетьману І. Самойловичу. Полковник Гоголь був серед тих двох тисяч дорошенківців, які намагались оборонити Чигирин від наступу об'єднаних українсько-московських сил на початку 1674 р. Вже 19.ІІІ. правобережна старшина була вимушена скласти листа до царя з повідомленням про свою присягу Москві і проханням оборонити Правобережну Україну від польського наступу⁴⁹. У квітні Є. Гоголь отримав грамоту від царя Олексія «с милостивым словом»⁵⁰.

Після цих подій Могилівський полк розпався на дві адміністративні частини — Подільський та власне Могилівський під владою лівобережного гетьмана. Могилівським полковником став ще один соратник Б. Хмельницького — Зеленський. Він неодноразово скаржився І. Самойловичу на подільського полковника Є. Гоголя, який «найняв коменданта в Могилеві у Собеського і віднімає рубіж України, отчизни нашої, по Мурахву ріку»⁵¹. Таким чином, свою вірність Московії Гоголь вже в котрий раз засвідчував тільки на папері. Згодом Є. Гоголь знову прийняв зверхність Петра Дорошенка. Гетьман довіряє йому підтримувати зв'язки із своїм союзником — татарським ханом.

Восени 1674 р. Ян Собеський вже у статусі польського короля вирушає на правобережні землі України, щоб закріпити там свою владу. Житомирський стольник Я. Тушинський, учасник цього походу, залишив цікаві свідчення про Є. Гоголя, який «перед козацькою війною бавився розбоєм, потім завжди був при козаках в бунтах, потім піддавався туркам, коли ті прийшли під Могилів...»⁵² Коли ж польські війська підійшли під мури міста, то Гоголь полонив і видав полковнику Ржевуському двох

татар-мурзаків, які від імені султана збирали стації з міського населення. «Відразу по цьому, — оповідав далі Тушинський, — пішов Гоголь до короля присягу чинити»⁵³. 28. X. 1674 р. Ян III повідомляв канцлера Великого князівства Литовського про підданство Подільського і Брацлавського полковника Є. Гоголя⁵⁴.

Перехід Брацлавського і Подільського полків на бік короля мав велике значення для укріплення влади польського монарха на Правобережній Україні. Про це переконливо свідчить універсал Яна III, який дарував жителям цих полків великі вольності і привілеї. Зокрема, в ньому відзначалося, що полковнику Гоголю «під уряд його віддаємо міста Могилів, Шаргород, Орачинці, Ярохов, Яругу, Білу Михайлівку, Бушу, Ямпіль, Чернівці, Кам'янку, Копницю, Цекіновку, Копайгород, Лучинець, Мурахву названі з усіма селами, які до них належать...»⁵⁵ Крім того, козаки, які мешкали в цих містах, звільнялися від «усякої зверхності панів дідичних... всяких уставів, данин, іншу, робіт...»⁵⁶ Король заради того, щоб козаки і сам Гоголь були вірними польській протекції, навіть дозволив їм займатися пивним і горілчаным промислом. Другий королівський універсал надавав Баляцкові, сину Є. Гоголя, містечко і млин у Подільським воєводстві⁵⁷. Його також звільнили від всіх податків і стацій.

Я. Перденія у своїй роботі стверджував, що Є. Гоголь був призначений наказним гетьманом Війська Його Королівської Милості Запорозького універсалом від 22. XI. 1674 р.⁵⁸ (саме цим днем датовано два згадуваних вище документи). Однак після дослідницької праці в архівосховищах Польщі не можемо підтвердити думки польського автора. В текстах двох універсалів від 22 листопада Гоголя названо подільським полковником. Лише у королівській грамоті до правобережних козацьких полків (4. IV. 1675 р.) відзначається, що «для кращого між усіма вами управління Гетьманом Наказним уродзого Гоголя призначаємо...»⁵⁹

Є. Гоголь з подвійною енергією починає воювати зі своїми вчорашніми союзниками. Влітку 1675 р. разом з полковником Кияшкою він неодноразово розвиває загани турків під Кам'янцем-Подільським. Восени Гоголь звертається зі скаргою на погане постачання його відділів особисто до Яна Собеського. Під листом, який зберігається в Публічному архіві Потоцьких (АГАД, Варшава)⁶⁰, стоїть такий підпис: «Eustaphi Hohol Hetman Nakazny Woysk Zaporowskich J. K. Mci».

У лютому наступного року Є. Гоголь взяв участь у коронаційних урочистостях свого патрона Яна III Собеського. Вальний сейм Речі Посполитої знову нобілізував Гоголя, адже

після своєї першої нобілітації в 1661 р. Є. Гоголь декілька разів «зраджував» короні. Разом з наказним гетьманом до «клејноду шляхетства польського» було приведено полковників С. Корсунця, М. Лукейчика, А. Зеленецького, сотників В. Іваненка, Г. Бернашовського, Я. Озажинського, С. Бахринського, осавула П. Калькуля, обозних К. Гасаненка і А. Ясеновського⁶¹.

Однак практично козацька проблема не вирішувалася панівними колами Польщі. Тому, повернувшись з Варшави, Є. Гоголь відразу збирає старшину і пропонує їй «поклонитися пану гетьману задніпровському»⁶². Козацька Рада навіть відрядила посольство до канцелярії І. Самойловича. Але переговори між українськими гетьманами не завершуються прийняттям якогось рішення. Навпаки, Гоголь почав переманювати до себе на службу козаків лівобережних полків, чого дуже боявся Самойлович. Він постійно нагадував охотницькому полковнику І. Новицькому, щоб той охороняв жителів прикордонних містечок від «наветов и прельщений» Гоголя.

За Журавницьким договором (17. X. 1676 р.) між Туреччиною і Річчю Посполитою до Польщі відходили лише землі по Білу Церкву і Паволоч. Остання територія Правобережної України залишалася під протекторатом султана⁶³. А тому Є. Гоголь за рішенням ради польського сенату разом з полками Кобелзького, Корсунця і Шульги (близько 2000 чол.) передислоковується в Димерське староство на Поліссі. Під управління наказного гетьмана надавались Чорногородська, Коростишівська та Димерська фортеці. Також з коронного скарбу козакам гетьмана Гоголя було видано 60000 злотих⁶⁴.

Димерське староство знаходилося неподалік від Києва. Саме цим пояснюється активна політика Є. Гоголя в справі запрошення до себе лівобережних козаків. У березні 1677 р. на Правобережжя переходить переяславський полковник Д. Райча, що дуже розхвилювало царя Федора Олексійовича, який вимагав від І. Самойловича утримувати «малоросійський народ від переходу до Гоголя»⁶⁵. До речі, гетьман Самойлович навіть відклав свою поїздку до Москви через погрози Є. Гоголя захопити Київ. Про серйозність даної проблеми для московського уряду свідчить той факт, що лівобережному гетьману було вислано 10000 золотих рублів в подяку за перехоплені листи Гоголя до коронного гетьмана Яблоновського⁶⁶. До Самойловича їх привіз полковник І. Шульга, який перед тим був одним з найближчих соратників правобережного гетьмана.

З початком діяльності на теренах Правобережної України «князя сарматського Малої Росії-України» Юрія Хмельницького

Гоголь відразу надагоджує з ним зв'язки. Невідомий кореспондент з Білої Церкви сповіщав до Варшави, що «тільки димерські козаки тримаються орди, забрали гармати з Корсуня, хотіли для Хмельниченка і орди взяти залогу з людей, але ті відмовились»⁶⁷. Одночасно наказний гетьман намагався встановити добрі стосунки з волооським господарем, для чого висилає до нього свого представника М. Бершату.

Польську владу занепокоїла така поведінка козацького ватажка, адже вона бажала зробити з нього слухняну маріонетку. Особливо був розгублений воєвода Руський, який запитував у свого колеги з Белзького воєводства про те, що йому робити з непокірним Гоголем⁶⁸.

Кінець 1677 р. був нещасливий для його гетьманування. На лівий беріг Дніпра переходить близько 2000 чоловік. І.Самойлович вихваляється, що незабаром до нього прийде й сам Гоголь, що з «лядським» гетьманом залишилося тільки тридцять козаків⁶⁹. Так воно і трапилося. 8.IV.1678 р. Є.Гоголь написав листа до Самойловича. В ньому він повідомив про підготовку нового походу турецького султана на Україну, а також про переговори Яна III Собеського з московським посольством з приводу союзу християнських держав проти «невірних». У кінці листа Гоголь погодився визнати владу лівобережного гетьмана: «...зараз самого себе твоїй милості віддаю»⁷⁰. Майже одночасно Є.Гоголь листом повідомляв й ігумена Микільсько-Пустинного монастиря Г.Кирдиновуського про можливість турецького нападу на Україну⁷¹.

М.Максимович свідчив, що Євстафій Гоголь вмер 5.I.1679 р.⁷² у Димері. Соратника Б.Хмельницького, який двадцять сім років був полковником Війська Запорозького і останні п'ять років свого життя очолював козацьку організацію Правобережжя*, було поховано в Межигірському монастирі, що неподалік від Києва. Багато десятиліть потому тут зберігалось Євангліє львівського видання 1644 р. в срібно-золотому обрамленні, подароване Гоголем монастирю незадовго до смерті. Символічним є те, що в Святодухівській церкві Межигірського монастиря портрет Є.Гоголя «в чорних з червоними травами рамах»⁷⁵ знаходився поруч із зображенням Б.Хмельницького.

* У популярній літературі різного гатунку досить поширена теза про те, що Є.Гоголь був «прадідом» відомого письменника М.В.Гоголя. Однак В.Модзалевський, який простежив родовід Гоголів-Яновських, не засвідчив прямих родинних зв'язків між Яковом Гоголем, прадідом діда письменника, і Євстафієм. Хоча, можливо, що вони були братами⁷³. Крім того, заслуговує на увагу ґрунтовне дослідження цього питання О.Оглоблиним⁷⁴.

Аналізуючи військову та політичну діяльність Є. Гоголя протягом 40—70-х років XVII ст., можемо переконатись, з якими великими труднощами утверджувалась Українська козацька держава. Якщо в перші роки її існування харизма Б. Хмельницького згуртувала навколо себе всі стани українського суспільства, то згодом політична еліта України, до якої належав і Гоголь, не змогла продовжити цих традицій свого гетьмана. Під тиском внутрішніх проблем, які спричинювалися складною зовнішньо-політичною ситуацією, козацька державність ніяк не могла набути класичних форм.

По-різному можна оцінювати діяльність Є. Гоголя на посаді наказного гетьмана від імені польського короля. Однак не підлягає сумніву той факт, що він робив все можливе для того, щоб не дати загинути козацькій організації Правобережжя. Нових висновків заслуговує й оцінка переходу Гоголя під владу лівобережного гетьмана. Адже тут проявилось його розуміння політичних прагнень І. Самойловича до об'єднання України під єдиним державним управлінням.

Отже, ім'я Євстафія Гоголя повинне зайняти належне йому місце серед когорти історичних осіб України. Минає 400 років з дня народження творця Української держави, великого гетьмана Богдана Хмельницького. Відзначаючи цей славетний ювілей, не слід забувати і про вірних соратників козацького вождя, які поруч з ним боролися за незалежність своєї вітчизни.

ПРИМІТКИ ТА ПОСИЛАННЯ

¹ Київська старовина.—1994.— № 2.— С. 78—83.

² Яковенко Н.М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна).— К., 1993.— С. 147.

³ Korzon T. Dzieję wojen i wojskowosci w Polsce.— Т. II.— Lwow, 1923.— S. 146.

⁴ Акты Западной России (далі АЗР).— Т. 4.— СПб., 1851.— С. 118.

⁵ Яковенко Н.М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна).— К., 1993.— С. 112.

⁶ Там же; Центральний державний історичний архів України в Києві.— Ф. 25, оп. 1, спр. 173, арк. 400 зв.

⁷ Липинський В. Твори.— Т. 2.— Філадельфія, 1980.— С. 209.

⁸ Памятники, изданные Киевскою комиссией для разбора древних актов.— Т. I.— К., 1898.— С. 203.

⁹ Липинський В. Назв. праця.— С. 21.

¹⁰ Документи Богдана Хмельницького (1648—1657).— К., 1961.— С. 109.

¹¹ Величко С.В. Літопис.— Т. I.— К., 1991.— С. 83.

¹² *Степанков В.С.* Поділля в роки Визвольної війни українського народу // Нариси історії Поділля.— Хмельницький, 1990.— С. 77—78.

¹³ Акты Южной и Западной России (далі—Акты ЮЗР).— Т. 3.— СПб., 1862.— С. 415; Muzeum Narodowe w Krakowi, Dział zbiory Cartogryskich (далі—Czart.)— № 144.— К. 439.

¹⁴ *Смолій В. А., Степанков В.С.* Богдан Хмельницький: Хроніка життя та діяльності.— К., 1994.— С. 151.

¹⁵ *Софонович Ф.* Хроніка з літописців давніх.— К., 1992.— С. 232.

¹⁶ *Липинський В.* Твори.— Т. 2.— Філадельфія, 1980.— С. 152.

¹⁷ Там же.

¹⁸ *Смолій В. А., Степанков В.С.* Богдан Хмельницький: Соціально-політичний портрет.— К., 1993.— С. 357.

¹⁹ *Грушевський М.* Історія України-Руси -- Т. IX.— Ч. 2.— К., 1931.— С. 1207; Biblioteka Zakladu im. Ossolinskich w Wroclawiu.— № 227.— І. 143.

²⁰ Акты ЮЗР.— Т. XL.— СПб., 1879.— С. 739.

²¹ *Липинський В.* Україна на переломі. 1657—1659.— Філадельфія, 1991; *Степанков В.С.* Гетьманство Івана Виговського: Соціально-політична боротьба і проблема державного будівництва (серпень 1657—вересень 1659 рр.) // Середньовічна Україна.— Вип. I.— С. 94.

²² Акты ЮЗР.— Т. 15.— СПб., 1892.— С. 282.

²³ Акты ЮЗР.— Т. 4.— СПб., 1863.— С. 254; *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко. Огляд його життя та діяльності.— Нью-Йорк, 1985.— С. 36.

²⁴ Акты ЮЗР.— Т. 7.— СПб., 1872.— С. 138.

²⁵ Там же.— С. 320.

²⁶ Volumina legum.— Т. IV.— Petersburg, 1859.— S. 359—360.

²⁷ Po'lski Słownik Biograficzny.— Т. IX.— Wrocław, 1961.— S. 580.

²⁸ Памятники, изданные временною комиссией для разбора древних актов.— Т. 4.— Отд. III.— К., 1859.— С. 464.

²⁹ Там же.— С. 461.

³⁰ Там же.— С. 459.

³¹ Там же.— С. 464.

³² Там же.

³³ Czart.— № 402.— І. 583; *Дорошенко Д.* Назв. праця.— С. 46.

³⁴ *Дорошенко Д.* Нариси історії України.— Львів, 1991.— С. 303.

³⁵ Czart.— № 402.— І. 615—633; *Дорошенко Д.* Початок гетьманування Петра Дорошенка (1665—1666) // Праці українського історично-філологічного товариства в Празі.— Прага, 1942.— Т. 4.— С. 134.

³⁶ *Величко С.В.* Літопис.— Т. 2.— С. 56.

³⁷ Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (далі—AGAD), Archiwum Zamojskich.— № 3036.— К. 206.

³⁸ Центральний державний архів давніх актів Росії (далі—ЦДАДА Росії).—Ф.210, оп.12, спр.613, арк.129; *Петровський М.* Нариси історії України XVII—початку XVIII ст.—Харків, 1930,—С.402.

³⁹ *Окшшевич Л.* Генеральна Рада на Україні-Гетьманщині XVII—XVIII ст. // Праці комісії для вивчення західньо-руського та українського права.—Вип.6.—К., 1929.—С.420.

⁴⁰ *Окшшевич Л.* Генеральна Рада на Україні—Гетьманщині XVII—XVIII ст. // Праці комісії для вивчення західньо-руського та українського права.—Вип.6.—К., 1929.—С.420.

⁴¹ Акты ЮЗР.—Т.9.—СПб., 1877.—С.81.

⁴² Там же.

⁴³ *Acta Historica res gestas poloniae illustranta.*—Vol.II.—Pars. I.—Kraków, 1881.—S.645.

⁴⁴ *Grabowski A.* Ojgryste spominki.—T.I.—Kraków, 1845.—S.178; *Acta Historica.*—Vol.II.—Pars. I.—S.641.

⁴⁵ *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко.—С.396.

⁴⁶ AGAD, Archiwum Zamojskich.—№ 3037.—К.222.

⁴⁷ *Волк-Карачевський В.* Борьба Польши с качеством во второй половине XVII и начале XVIII века.—К., 1899.—С.192.

⁴⁸ *Acta Historica.*—Vol.I.—Pars. II.—S.1313.

⁴⁹ Акты ЮЗР.—Т.XI.—С.408—411.

⁵⁰ Там же.—С.421.

⁵¹ Там же.—С.470.

⁵² *Dwa pamietniki z XVII wieku Jana Gedrowskiego i Jana Fl. Drobysza Tuszyńskiego.*—Wroclaw, 1954.—S.58.

⁵³ Ibid.

⁵⁴ Czart.—№ 431.—I.3.

⁵⁵ Biblioteka Narodowa w Warszawie, Dział Zbiorów Mikrofilmowych, Biblioteka Ordynacji Zamojskich.—№ 1787.—P.46.

⁵⁶ Ibid.

⁵⁷ Ibid.—P.49.

⁵⁸ *Perdenia J.* Stanowisko Rzeczypospolitej szlacheckiej wobec sprawy Ukrainy na przelomie XVII—XVIII w.—Wroclaw 1963.—S.15.

⁵⁹ AGAD, Archiwum Zamojskich.—№ 3053.—К.104.

⁶⁰ AGAD, Archiwum Publiczne Potockich.—№ 47.—Т.III.—S.16.

⁶¹ *Volumina legum.*—Т.V.—S.202.

⁶² Акты ЮЗР.—Т.12.—СПб., 18.—С.533.

⁶³ *Чухліб Т.В.* Правобережна Україна в міжнародних договорах у другій половині XVII—на початку XVIII ст. // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку.—Вип.3.—К., 1993.—С.83.

⁶⁴ *Perdenia J.* Op.cit.—S.17.

- ⁶⁵ Акты ЮЗР. — Т. 13. — СПб. 1884. — С. 90.
- ⁶⁶ Там же. — С. 142.
- ⁶⁷ Czart. — № 175. — I. 363.
- ⁶⁸ Ibid. — I. 511.
- ⁶⁹ Акты ЮЗР. — Т. 13. — С. 436.
- ⁷⁰ Там же. — С. 580—581.
- ⁷¹ ЦДАДА Росії. — Ф. 229, оп. 1, спр. 136.
- ⁷² Максимович М. Собрание сочинений. — Т. 2. — С. 276.
- ⁷³ Модзалевський В. Л. Малороссийский родословник. — Т. I. — К., 1908. — С. 292—295.
- ⁷⁴ Оглоблин О. Проблема предків Миколи Гоголя // Український історик. — 1967. — № 3/4. — С. 78—94; 1968. — № 1/4. — С. 19—36).
- ⁷⁵ Максимович М. Вказана праця. — С. 276.